

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۴/۲۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۳/۵/۲۲

جغرافیای تاریخی - سیاسی میدان بهارستان

و پیرامون آن

امیر هوشنگ انوری

پژوهشگر

زهرا احمدی

دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای شهری دانشگاه خوارزمی

چکیده

موقعیت مکانی مجلس شورای اسلامی، از ظرفیت‌های مطالعاتی متنوعی برخوردار است. بررسی جغرافیای تاریخی این محدوده، یکی از حوزه‌های تحقیقی مرتبط با آن است. نظر به اینکه اساساً جغرافیا بستر رویدادها و تحولات تاریخی است و مجلس از جمله محورهای اساسی مباحث تاریخی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور از بدو تأسیس تاکنون بوده است، جغرافیای تاریخی این مکان می‌تواند ارائه‌دهنده اطلاعات جالب و احیاناً دستاوردهای علمی تازه‌ای باشد. این مقاله به پیشینه میدان بهارستان پیش از استقرار مجلس در آن، شرح مکان‌های تاریخی و فرهنگی پیرامون، چگونگی شکل‌گیری ساختار میدان و تحولات آن در گذر زمان و وضعیت موجود، بر اساس مدارک و مستندات، پرداخته است. دوره مورد بررسی، از اوایل پایتختی تهران تا زمان حاضر را در بر گرفته است. این پژوهش را می‌توان مطالعه‌ای بین رشته‌ای در حوزه‌های تاریخ معاصر جغرافیای شهری و معماری تهران دانست.

کلیدواژه‌ها: جغرافیای شهری، معماری شهری، میدان بهارستان، جغرافیای تاریخی تهران.

امروزه شهرها مهم‌ترین بستر جغرافیایی زندگی انسان‌ها را به وجود آورده‌اند. از این رو دانش جغرافیای شهری با کارکردهای فراوانش اهمیت ویژه‌ای یافته است. در همین راستا مطالعه مستقل عناصر جغرافیای شهری از قبیل گذرها و میدان‌ها می‌تواند اساس تک‌نگاری‌های علمی قرار گیرد که در ذیل موضوعی جزئی، اطلاعات گسترده و متنوعی را ارائه کند. بدیهی است برنامه‌ریزی درست جغرافیای شهری، موکول به شناخت کاملی از پیشینه محدود جغرافیایی مورد نظر در بستر تحولات گذشته است. این جاست که دانش جغرافیای تاریخی به کار خواهد آمد؛ دانشی بین‌رشته‌ای میان دو رشته اصلی جغرافیا و تاریخ که به ضرورت از علومی چون جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی و ... نیز بهره خواهد گرفت. نظر به اینکه تحقیق حاضر به مطالعه پیشینه تاریخی و وضعیت امروز (بهار - تابستان ۱۳۹۳ ه.ش.) میدان بهارستان شهر تهران با توجه به قدمت طولانی و جایگاه منحصرش از دیدگاه مجاورت با مجلس شورای ایران پرداخته، می‌توان آن را پژوهشی در حوزه‌های جغرافیای تاریخی و جغرافیای شهری دانست. در این راستا، این تحقیق، مطالعه‌ای بین‌رشته‌ای میان تاریخ معاصر ایران و تهران، جغرافیای تاریخی و شهری و هنر معماری است. این تحقیق، جدای از ساختار علمی مقاله‌هایی از این دست، ابتدا به شرح مکان‌های تاریخی و فرهنگی محدوده بهارستان و سپس در بدنه اصلی به بررسی تحولات جغرافیای تاریخی محله بهارستان و وضعیت کنونی میدان بهارستان پرداخته است.

طرح مسئله

محدوده جغرافیایی میدان بهارستان و مجلس شورا از ابتدای شکل‌گیری تا امروز چه تحولاتی را از دیدگاه تغییرات جغرافیای تاریخی در بستر فضای شهری پیرامون، به خود دیده است؟ تغییرات مورد نظر مقاله، شامل چگونگی شکل‌گیری میدان بهارستان، تحولات بصری و ساختاری آن در زمان‌های مختلف تا رسیدن به شکل و مبلمان شهری امروز، و وضعیت کنونی است.

روش تحقیق

روش تحقیق مبتنی بر دو شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و تحقیق میدانی استوار است. در روش نخست با توجه به فقر منابع چاپی، افزون بر کتاب‌ها و مقالات مرتبط، تمرکز بر پایان‌نامه‌های دانشجویی و گزارش‌های در دسترس بوده که به صورت محدود منتشر شده‌اند. مراکز آرشیوی کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، اداره میراث فرهنگی استان تهران، شهرداری منطقه دوازده شهر تهران و خانه محله بهارستان، کتابخانه مرکزی و دانشکده معماری دانشگاه تهران، کتابخانه دانشگاه شهید بهشتی، کتابخانه دانشگاه خوارزمی، پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران، کتابخانه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، کتابخانه و مرکز اسناد بنیاد ایران‌شناسی، کتابخانه و مرکز اسناد ملی ایران، کتابخانه معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور و عمارت خورشید و نیز مهندسان مشاور معماری مرمت و شهرسازی، برای گردآوری اطلاعات، مورد مراجعه قرار گرفته و داده‌های حاصل، در مقاله به کار گرفته شده است. برای تحقیق میدانی نیز ابتدا دانسته‌های آگاهان محلی و سپس تهیه پرسش‌نامه از کسبه محل، بخش اطلاعات سفاهی پژوهش را تشکیل داده که با ثبت مشاهدات نویسندگان تکمیل شده است.

پیشینه تحقیق

میدان بهارستان به عنوان موضوعی مستقل برای یک کتاب، تنها محدود به یک عنوان است: بهارستان در تاریخ نوشته حسن باستانی‌راد که چنانچه از عنوانش پیداست، پژوهشی تازه و قابل اعتنا بیشتر در حوزه تاریخ میدان است.^۱ البته فصول اول و دوم کتاب، شامل مطالبی مفید در حوزه جغرافیای تاریخی نیز هست. جدای از این، برای جستجوی مطالب مربوط به میدان بهارستان باید به نوشته‌های پراکنده در کتاب‌های مختلف مراجعه نمود؛ مانند کتاب‌های تاریخ تهران.^۲ شمار مقاله‌های مستقل در مورد بهارستان نیز انگشت‌شمار است؛ اما معمولاً بسیار پرفایده. از جمله، کارهای ارزشمند عبدالله انوار^۳ و مقاله خوب ابراهیم تیموری در مورد چهارراه سرچشمه^۴ و مقاله «بهارستان» دایرة المعارف بزرگ اسلامی به قلم فرامرزی پارسى^۵ که باید به این موارد، مطالب راهگشای مجموعه‌ای به نام *اریکه/ ایرانیان* را نیز افزود.^۶ بنای نگارندگان در تدوین اطلاعات این مقاله، پرداختن به محورهای جدید و کمتر منتشرشده شامل تحقیقات میدانی و داده‌های گزارش‌ها و اسناد و پایان‌نامه‌هاست. حجم نسبتاً زیاد مقاله به گستردگی موضوع، مربوط است. که از این بابت، ماهیت بین‌رشته‌ای پژوهش و فراوانی مطالب درخور پرداخت را باید علت اصلی دانست.

شرح مکان‌های تاریخی و فرهنگی محله بهارستان

محدوده جغرافیایی مورد نظر در خصوص محله بهارستان، در این مقاله، به شرح ذیل است:

حوزه محله از سمت شمال، خیابان انقلاب و از سمت جنوب، خیابان چراغ برق قدیم و امیرکبیر امروز و از غرب، خیابان سعدی شمالی و جنوبی و از شرق، خیابان بهارستان و پل چوبی و میدان بهارستان و سرچشمه را در بر دارد.

مکان‌ها و بناهای برجسته تاریخی و فرهنگی اطراف میدان بهارستان و مجلس با توضیحی کوتاه درباره هریک از این قرار است:

ساختمان‌ها و محوطه مجلس

مجلس شورای اسلامی مهم‌ترین و شاخص‌ترین مکان در محله و میدان بهارستان است. ساختمان مجلس در بدنه شرقی میدان بهارستان و در امتداد خیابان‌های بهارستان واقع است و در محل عمارت و باغ حاج میرزا حسین خان سپهسالار اعظم با طراحی مهدی خان ممتحن‌الدوله شقاقی ساخته شده است. این باغ

۱. باستانی‌راد، حسن، *بهارستان در تاریخ* (تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰).

۲. از جمله: معتمدی، محسن، *جغرافیای تاریخی تهران* (تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱)؛ تکمیل همایون، ناصر، *تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران - دارالخلافه ناصری* (تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۹)؛ شهری، جعفر، *تاریخ اجتماعی تهران قدیم* (تهران: خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۶۹).

۳. انوار، سیدعبدالله، *کتاب تهران*، ج ۴ (تهران: انتشارات روشنگران، ۱۳۷۲)؛ انوار، سیدعبدالله، «باغ سردار»، در: *کتاب تهران* (تهران: نشر روشنگران، ۱۳۷۰).

۴. تیموری، ابراهیم، «چهارراه سرچشمه تهران»، *بخارا*، ش: ۷۶، شهریور ۱۳۸۹؛ صص ۱۳۲-۱۵۸.

۵. پارسى، فرامرزی، «بهارستان»، *دایرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۳، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی (تهران: بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳).

۶. نک: *اریکه/ ایرانیان*، ماهنامه تخصصی معماری داخلی، شماره نخست، زمستان ۱۳۸۴.

که در ابتدا متعلق به محمدحسین خان ایروانی و معروف به باغ سردار بود، پس از چند دست به سپهسالار رسید و وی قسمت بزرگ آن را به احداث مسجد - مدرسه و بخش دیگر را برای عمارت مسکونی اختصاص داد. گویا ممتحن‌الدوله چنان‌که در خاطراتش بیان می‌نماید، فال بوس بوتال فرانسوی در زمان ساخت عمارت که ده سال به طول انجامید، مهندس آن بوده است. ابتدا این بنا برای مجلس ساخته نشده بلکه برای سکونت بنا گردیده و بعدها تبدیل به مجلس شده است.^۱

با توجه به مستندات و بررسی‌های تاریخی^۲ برای این بنا پنج دوره تاریخی به شرح ذیل می‌توان در نظر گرفت:

دوره اول: از ساخت بنا تا صدور فرمان مشروطیت؛ که در سال ۱۲۹۶ هـ.ق. به پایان رسید و پس از مرگ سپهسالار در سال ۱۲۹۸ هـ.ق. در اختیار ناصرالدین شاه قرار گرفت. تنها بنایی که در این دوره به ساختمان اضافه شد، بنای سردر اولیه مجلس بود که توسط معمار فرانسوی ساخته شد و در سال ۱۳۱۳ هـ.ق. تخریب گردید.

دوره دوم: از آغاز دوره مشروطیت تا نخستین آتش‌سوزی در سال ۱۳۰۳ هـ.ش؛ در این دوره، ساختمان جدیدی به فراخور نیازهای مجلس توسط جعفرخان معمارباشی ساخته شد. معماری ساختمان جدید با سایر قسمت‌های آن متفاوت بود و به تبعیت از معماری آن روز تهران و به تقلید از معماری اروپایی، بنایی آجری با تزئیناتی بسیار مفصل بود و هم‌اکنون نیز به جای خود باقی است.

دوره سوم: از آتش‌سوزی تا پایان دوره پهلوی اول؛ سال ۱۳۱۰ هـ.ش. مقدمات تغییراتی شد که بعدها به کلی چهره مجلس را عوض کرد. مهم‌ترین تغییرات این دوره، تعویض نمای مجلس بود که این کار از سرسرای ورودی و اتاق جلسات خصوصی آغاز شد و نمایی ستون‌دار به شیوه معماری اروپایی و به تقلید از مجلس فرانسه بنا گردید. تقریباً دو سال بعد، نمای شمالی ساختمان توسط یک معمار ایرانی به نام استاد حسن طاهرزاده طراحی می‌شود که این نما متأثر از معماری دوره هخامنشی است. در پنجم فروردین ماه ۱۳۱۳ هـ.ش. سردر اولیه باغ بهارستان تعویض گردید و سردر کنونی جایگزین آن شد. ساخت نمای شمالی نیز در حدود سال ۱۳۱۵ هـ.ش. اتفاق افتاد.

دوره چهارم: از آغاز دوره پهلوی دوم تا انقلاب اسلامی؛ مهم‌ترین نکته در این دوره، ساخته شدن بنایی در شمال بنای قدیمی است. از چند سال قبل از انقلاب سال ۵۷، ساختمان فعلی عملاً متروک گردید و تنها بعضی جلسات اصلی مجلس در این ساختمان برگزار می‌گردید. پس از به ریاست رسیدن ریاضی در سال ۱۳۴۴، یک دوره مهم از ساخت و ساز، تخریب و مرمت و الحاق آغاز می‌گردد؛ این تغییرات، شامل تخریب

۱. شیروئی، کیوان، «نخستین صاحبان و معماران باغ و عمارت بهارستان»، پیام بهارستان، ش: ۱ و ۲، سال ۱۳۸۷؛ ص ۵۵۳؛ و برای آگاهی بیشتر: نک: همو، «نحوه تصرف بهارستان توسط مجلس شورای اسلامی»، پیام بهارستان، دوره دوم، ش: ۵، پاییز ۱۳۸۸؛ صص ۳۲۳-۳۰۲.

۲. وهاب‌زاده، نغمه، سیمای کالبد پایدار شهر، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۸۴؛ ص ۱۲۰؛ مطرقی، زیبا، خانه ملت، دانشگاه آزاد تهران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، ۱۳۷۸؛ ص ۹۵؛ مهندسان مشاور باوند، طرح مرمت و بازسازی مجلس شورای ملی سابق، ج ۱ (تهران: بی‌نا، ۱۳۷۴؛ صص ۲۳-۲۲).

بخشی از ساختمان، تعویض و تغییرات عمده در نمای جنوبی و اضافه شدن حجم بسیار زیادی از تزئینات به ساختمان بود.

دوره پنجم: پس از انقلاب اسلامی؛ بعد از سال ۱۳۵۷ ه.ش. بنا برای مدت زیادی، نیمه‌متروک ماند. مهم‌ترین دلیل آسیب وارده به بنا، همان متروک بودن و عدم توجه و نگهداری آن بوده است. در این دوره، از اقداماتی جزئی مانند لوله‌کشی‌های موضعی یا بتن کردن کف حمام یا گچ کردن بخشی از بدنه‌های حمام می‌توان نام برد. بعدها ساختمان مجلس شورای ملی به مجلس شورای اسلامی واگذار گردید.^۱ در اسفند ماه سال ۱۳۶۶ ه.ش. در جریان حمله موشکی عراق به تهران، موشکی در نزدیکی مجلس (دقیقاً در انتهای بن‌بست اصناف و محل فعلی اتحادیه صنف قهوه‌خانه‌داران تهران) به زمین اصابت کرد که لرزه آن، موجب فروریختن سقف سرسرای ورودی شد. در تاریخ ۱۵ آذر سال ۱۳۷۳، به دلیل عدم توجه، ساختمان، دچار آتش‌سوزی گردید و خسارات سنگینی به بار آورد.^۲ در سال ۱۳۷۴ توسط گروه مهندسی مشاور باوند مورد مرمت واقع شد و کاربری‌هایی مانند ایجاد فضا برای نمایشگاه، پذیرایی از بازدیدکنندگان و مهمانان رسمی رئیس مجلس، برپایی اجتماعات و بخش اداری برای نظارت بر این فعالیت‌ها در برنامه قرار گرفت.^۳

فکر احداث بنای جدید مجلس شورای اسلامی از سال‌های ۱۳۵۳-۱۳۵۲ ه.ش. مطرح بود. طرح از مهندس مؤید عهد با پلان دایره‌ای شکل بود و هرچند فونداسیون آن طرح نیز اجرا شده بود اما پروژه متوقف ماند. در سال ۱۳۷۵ ه.ش. طرح جدید ساخت مجلس در دستور کار دفتر مشاوره گروه سردار علی افخمی قرار گرفت.^۴ مدیریت پروژه با عبدالرضا ذکایی بود. فرم جدید به شکل هرم و مثلث، سه قوه را تداعی می‌کند. ارتفاع هرم، ۴۵ متر است. یکی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری بنای مجلس، تناسبات و ارتفاع و عملکرد دو بنای شمالی و جنوبی بوده است تا این بنا بتواند ضمن استفاده مداوم از دو بنای موجود، با محیط اطراف خود نیز هماهنگی کامل را برقرار کند.^۵ لازم به ذکر است جلو سردر این ساختمان، محل تجمعات اجتماعی و سیاسی است. سایر ساختمان‌ها شامل دفتر کار نمایندگان به مساحت ۱۸۰۰۰ متر مربع، ساختمان کمیسیون‌ها به مساحت ۱۶۰۰۰ متر مربع، مجموعه قدیمی مجلس شورای ملی به مساحت ۸۵۰۰ متر مربع و پارکینگ به مساحت ۱۳۰۰۰ متر مربع می‌باشد که مجموعه آن‌ها در محوطه‌ای به مساحت ۱۵ هکتار واقع شده است.

چاپخانه (مطبعه) مجلس

در سال‌نامه پارس (۱۳۰۷) درباره مطبعه مجلس و محل و تاریخ تأسیس آن، چنین آمده است:

پس از فرمان مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی در ایران، در سومین جلسه مجلس اول، رأی به تأسیس یک مطبعه جهت چاپ داده شد. براساس اطلاعات موجود، چاپخانه مجلس در سال ۱۲۸۵ ه.ش. ابتدا برای چاپ روزنامه مجلس و مطالب اختصاصی خود مجلس تأسیس شد ولی در سال‌های بعدی به

۱. اریکه ایرانیان، همان؛ ص ۴۸.

۲. گفت‌وگوی شفاهی با زندی (مورخ ۹۲/۱۰/۱۷).

۳. مهندسی مشاور باوند، همان؛ ج ۲، صص ۵۳-۵۲.

۴. روزنامه شرق، گفت‌وگو با عبدالرضا ذکایی (مورخ ۹۲/۳/۱)، ش: ۱۷۳۹؛ ص ۹.

۵. ذکایی، عبدالرضا، «مجلس آینده در محل گذشته»، ماهنامه ساخت و ساز، ش: ۱، اسفند ۱۳۷۸؛ صص ۳۴-۲۹.

چاپ کارهای دیگر از جمله کتاب و نشریات دیگر نیز پرداخت. این چاپخانه تا اواخر سال ۱۲۸۸ ه.ش. زیر نظر میرزا سیدمحمدصادق طباطبایی اداره می‌شد و از آبان ۱۲۸۸ که ارباب کیخسرو شاهرخ از طرف نمایندگان مجلس به ریاست کارپردازی و امور تشریفاتی مجلس انتخاب شد، اداره چاپخانه بر عهده وی گذاشته شد و چاپخانه زیر نظر سازمان اداری مجلس شورای ملی قرار گرفت که حدود سی سال یعنی از دوره دوم تا دوازدهم مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس را اداره کرد. چاپخانه مجلس از جمله چاپخانه‌هایی بود که اوراق بهادار مثل تمبر و سفته و باندرول و غیره و بعداً چک‌های بانک‌ها در آن به چاپ می‌رسید.^۱

محل چاپخانه از بدو تأسیس تا مرداد ۱۲۹۰ ه.ش. در خیابان ناصریه (ناصر خسرو) بود و در همان سال به میدان بهارستان، کنار ساختمان قدیم مجلس شورا انتقال یافت. مطبوعه مجلس ساختمان دو طبقه با نمای آجر بهمینی در ضلع شمال غربی مجلس دقیقاً در کنار خیابان ابن سینا (بهارستان) استقرار داشت. این سازه تا حدود سه دهه پیش دایر بود اما به نظر در سال‌های آخر، متروکه و بلااستفاده می‌نمود تا آن را خراب کرده و به فضای سبز مجلس بدل کردند. مطبوعه مجلس از جمله انتشارات مؤثر و مفیدی بود که اکنون کتاب‌ها و نشریه‌های قدیمی چاپ آن هنوز وجود دارد.^۲

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

این کتابخانه در اوایل تأسیس مشروطه، به همت جمعی از فرهیختگان مجلس و در رأس آن‌ها ارباب کیخسرو، در سال ۱۲۸۷ ه.ش. تأسیس شد. در ابتدا کتاب‌ها در دو اتاق کوچک نگهداری می‌شد ولی بعدها و در سال ۱۳۰۲ کتاب‌ها به کتابخانه مجلس که برای همین کار آماده شده بود، انتقال یافت. در سال ۱۳۰۴ ه.ش. عمارت عزیزالسلطان در ضلع شرقی باغ بهارستان خریداری و بخشی از آن برای کتابخانه اختصاص داده شد. چند ماه پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران کتابخانه تعطیل شد و تا دو ماه پس از آن، این تعطیلی ادامه داشت. اما در تاریخ ۱۳۵۸/۱/۱۶ ه.ش. کتابخانه بازگشایی و پس از انقلاب اسلامی بخش تعمیر و صحافی نیز به آن افزوده شد. در سال ۱۳۷۴ در مجلس، اساسنامه‌ای تصویب شد که به موجب آن، کتابخانه مجلس به مؤسسه‌ای مستقل تحت عنوان کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی تبدیل گردید.^۳

باغ نگارستان

این باغ و کاخ زیبای آن که تا مدت‌ها پس از ساخت، در تهران و بلکه ایران، آوازه‌ای داشت، مانند باغ گلشن و قصر ماه و قصر فیروزه و قصر زر و قصر آبگینه و قصر زمرد از یادگارهای دوره طولانی سلطنت فتحعلی شاه قاجار است. کار ساخت و ساز آن در ۱۲۲۸ ه.ق. به پایان رسید و باغ به محل سکونت پادشاه اختصاص یافت. چه در این زمان هنوز کاخ گلستان که بعدها مکان اصلی سلطنت قاجاریه شد، به شکل

۱. سالنامه پارس، (سال ۱۳۰۷)؛ صص ۳۳-۳۴.

۲. نک: افراسیابی، هما، «مجلس و منشورات آن»، پیام بهارستان، دوره دوم، بهار ۱۳۸۸، ش: ۳؛ صص ۲۳-۵۶.

۳. برای آگاهی بیشتر، نک: خوبی، عباس، «کتابخانه مجلس شورای ملی»، دانش، فروردین ۱۳۲۸، ش: ۱؛ صص ۲۷-۲۵؛ نیز نک: نظریان، داوود، «کتابخانه مجلس و تأسیس کتابخانه تابعی دیگر»، پیام بهارستان، دوره دوم، ش: ۳، بهار ۱۳۸۸؛ صص ۹۸۲-۹۷۶.

کامل و امروزی خود ساخته نشده بود. درختان و دیوارهای باغ نگارستان رویدادها و حوادث تاریخی فراوانی به خود دیده که بی‌گمان مهم‌ترین آن‌ها قتل وزیر باتدبیر و مشهور، میرزا ابوالقاسم خان فراهانی مشهور به قائم مقام، به امر محمدشاه، جانشین فتحعلی شاه و در اثر دسیسه‌بازی حاج میرزا آغاسی به سال ۱۲۵۱ هـ.ق. است. باغ در ابتدا به محیط کنونی و موجود، محدود بود که در غرب آن خیابانی به نام «سرسره» وجود داشت که شاید نشانی از سرسره مشهور فتحعلی شاه داشت که در همین باغ نگارستان نگاهداری می‌شده است. پس از قتل قائم مقام، حاج میرزا آغاسی که اینک صدراعظم شده بود، حصار جدیدی گرد باغ کشید که به حصار دوم معروف شد. در این وضع، باغ از شمال به محدوده فعلی، از غرب به خیابان صفی‌علیشاه، از جنوب به خیابان کمال‌الملک و از شرق به خیابان نگارستان محدود شد. به این ترتیب، فضای فعلی وزارت فرهنگ و ارشاد و برنامه و بودجه سابق، بخشی از باغ بود. کاخ نگارستان از تالارها و مکان‌های دیدنی تشکیل می‌شد؛ از جمله حوضخانه آن که در اوج هنر ایرانی بنا شده بود.^۱ از جمله گفتنی‌ها درباره آن، نقاشی‌های بسیار ارزشمند و زیبایی بوده که متأسفانه پس از سقوط قاجاریه از بین رفته و وصف آن‌ها در کتاب‌های قدیمی مانند برخی سفرنامه‌های خارجی‌ها باقی مانده است. در سال ۱۲۶۷ هـ.ق.، آب باغ رو به کاهش گذاشت، لذا به دستور محمد شاه و با صرف هزینه گزاف، از کرج به تهران و تا پای کاخ، نهر آبی کشیدند که به «آب کرج» مشهور است. هنوز بقایای این نهر در بلوار کشاورز قابل رؤیت است. باغ نگارستان سرنوشت پرفراز و نشیبی از سر گذرانیده است. آن را به وزارت معارف سپردند و سپس با انجام تغییراتی در ۱۳۱۸ هـ.ق. مدرسه عالی فلاح در آن دایر شد. از این پس باغ بیشتر کاربرد آموزشی داشته که مهم‌ترین آن تأسیس دارالمعلمین عالی ایران در ۱۳۰۷ هـ.ش. و دانشسرای عالی است که پرورش دهنده نسلی از بزرگترین دانشمندان ایران است. هم‌چنین موزه هنرهای ملی ایران با تلاش و کوشش استاد طاهر بهزاد در همین باغ و در سال ۱۳۰۹ افتتاح شد. باغ نگارستان اکنون موزه‌ای زیبا و یادگاری از نخستین آبادی‌ها در تهران قدیم است.^۲

مسجد - مدرسه سپهسالار (مدرسه ناصری یا مدرسه عالی شهید مطهری)

یکی از مهم‌ترین ابنیه تاریخ معماری معاصر ایران، مسجد - مدرسه سپهسالار در جنوب شرقی میدان بهارستان است که در سال ۱۲۹۶ هـ.ق. اولین کلنگ احداث آن به زمین زده شد. این بنا در جنوب مجلس شورای ملی با هشت مناره بلند که دو مناره آن بیش از ۴۰ متر از سطح حیاط بلندی دارد و گنبدی با ارتفاع نزدیک به ۳۵ متر، ترکیب حجمی بی‌نظیری را به وجود آورده است. لازم به ذکر است که خارج از این مجموعه و در شمال شرقی مسجد، بنایی متعلق به دوره پهلوی اول قرار دارد و محل نخستین فرهنگستان ایران به شمار می‌آید. این بنا اکنون کتابخانه مسجد سپهسالار و یکی از مهم‌ترین کتابخانه‌های اسلامی است. بانیان این مسجد، حاج میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی، صدر اعظم ناصرالدین شاه و

۱. گزارش میراث فرهنگی درباره موزه هنرهای ملی (باغ نگارستان)، به شماره ثبت ۱۷۳۲ (مورخ ۶۹/۱۱/۲۸).

۲. انواره، سیدعبدالله، کتاب تهران (تهران: انتشارات روشنگران، ۱۳۷۲، جلد چهارم)؛ افتخاری، محمود، «آشنایی با موزه هنرهای ملی ایران»، رشد آموزش هنر، ش: ۴، سال ۱۳۸۴؛ ص ۴۱۴؛ نوربخش، مسعود، تهران به روایت تاریخ، ج: ۱: تهران از عهد باستان تا عصر ناصری (تهران: علم، ۱۳۸۱)؛ ص ۱۰۷.

برادرش «مشیرالدوله» بودند که با هزینه شخصی، آن را ساختند. طراح این مسجد، «مهدی‌خان متحن‌الدوله شقاقی» از جمله اولین معماران تحصیل کرده در خارج بوده است. همچنین معماران اصلی این مسجد، «حاج ابوالحسن معمار» و «استاد جعفرخان معمارباشی کاشانی» بوده‌اند.^۱

در این مسجد - مدرسه، ترکیبات و خلاقیت‌های فضایی فوق‌العاده‌ای به کار گرفته شده اما تزئینات و تناسبات، نسبت به دوره‌های معماری قبلی، کیفیت نازل تری دارد. همچنین در این مسجد در یکی از موارد به جای مأذنه، یک ساعت، با ترکیبی زیبا، متناسب و خوش‌آوا به کار رفته است.^۲

عمارت باغ مسعودیه

عمارت مسعودیه در میان باغ عمارت‌های واقع در محله دولت تهران ناصری است که در حال حاضر، بخش‌هایی از آن در خیابان اکباتان و ملت فعلی واقع شده است. عمارت مسعودیه به دستور مسعود میرزا، ملقب به ظل‌السلطان، فرزند ناصرالدین شاه، در ۱۲۹۵ هـ.ق.، در زمینی به وسعت حدود ۴۰۰۰ متر مربع و مرگب از بیرونی (دیوان خانه) و اندرونی و دیگر ملحقات بنا شده است. در واقع، نام این عمارت نیز برگرفته از نام مسعود میرزا به مسعودیه شهرت یافته است. معمار این بنا استاد شعبان معمارباشی و ناظر آن، میرزا قلی‌خانی ملقب به سراج‌الملک است. هنوز کوچه‌ای قدیمی در همان حوالی به نام سراج‌الملک وجود دارد که خیابان امیرکبیر را با پیچ و خم‌هایی به خیابان نظامیه و سپس میدان بهارستان وصل می‌کند.^۳

عمارت باغ نظامیه

این باغ و عمارت را میرزا آقاخان نوری در سال ۱۲۷۰ هـ.ق. بنیان نهاد که چون آن را به فرزند ارشدش میرزا کاظم خان نوری معروف به نظام‌الملک داد، به همین سبب، به نظامیه شهرت یافته است. محدوده آن، طبق نقشه سال ۱۳۰۹ هـ.ق. تهران بدین شرح است: شمال جلوخان باغ نگارستان (ضلع جنوبی میدان بهارستان فعلی)، جنوب کوچه نظامیه فعلی، غرب پارک و عمارت ظل‌السلطان و شرق خیابان باغ نظامیه (سیروس سابق/ مصطفی خمینی فعلی). ضمناً سردر ورودی باغ نیز در این خیابان قرار داشت.^۴ این باغ دارای خیابان‌کشی‌های سرسبز و باصفا بود. خیابان اول به عمارت کلاه فرنگی منتهی می‌شد که تالاری دایره‌ای شکل با حوض و فواره‌های زیبا داشت. قسمت عمده دیواره‌های این تالار را پنجره‌های متعددی تشکیل می‌داد و بقیه دیوارها به طرز هنرمندانه‌ای نقاشی شده بود. از کلاه فرنگی، خیابانی سنگ‌فرش به طرف استخر یا حوضی بزرگ می‌رسید که در کنار ساختمان اصلی قرار داشت. دیوارهای تالار اصلی از کف

۱. نک: مساجد دیرینه سال تهران، زیر نظر حسن حبیبی (تهران: بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۷)؛ صص ۲۴۶-۲۰۷؛ قهاری؛ علیرضا، تحلیل میزان وحدت مؤلفه کالبد و عملکرد در میدان بهارستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۸۹، فصل پنجم؛ مدرسه و مسجد سپهسالار.

۲. نک: مساجد دیرینه سال تهران، همان.

۳. گزارش میراث فرهنگی درباره عمارت مسعودیه، شماره ثبت ۲۱۹۰ (مورخ ۷۷/۹/۱۶).

۴. پیروفر، ابراهیم، طراحی بخشی از قطب فرهنگی - اجتماعی تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران، ۱۳۷۵؛ صص ۴۲.

۵. آقایوسف کردستانی، آمنه، طرح مرمت و باززنده‌سازی عمارت دوره پهلوی کوچه نظامیه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد تهران، ۱۳۷۵؛ صص ۴۲.

تا ارتفاع، یک متر با سنگ مرمر زرنگار تبریز آراسته شده بود و بر قسمت بالای دیوار، تابلوهای نقاشی متعددی نصب بود. یکی از این تابلوها، صف سلام اثر کمال الملک، ناصرالدین شاه را در حال ادای احترام فرزندان، شاهزادگان قاجار و درباریان نشان می‌دهد. این عمارت جزو باغ بسیار بزرگی بوده است. متأسفانه در بهمن سال ۱۳۲۶ هـ.ش. باغ به طور کامل، تجزیه و واگذار شد و اکنون تنها، عمارت بزرگ آن باقی مانده که در ضلع جنوبی میدان بهارستان (تقریباً در مرکز ضلع جنوبی) هنوز برقرار است. در حال حاضر بقیه باغ و ساختمان، تفکیک و فروخته شده است و کوچه‌های تنگ جنوب میدان، تنها یادگار خیابان‌های پُردرخت باغ قدیمی است.^۱

رستوران لقانطه

رستوران لقانطه، بر اساس گزارش مستند موجود در اداره میراث فرهنگی تهران، در همان فضای عمارت و باغ نظامیه قرار داشته و تردیدی در مورد مکان آن معتبر نیست. کلمه «لقانطه» به زبان فرانسوی به معنای محل غذا خوردن است؛ به همین دلیل، بانی رستوران به نام غلامحسین خان لقانطه مشهور شد. مکان آن را در ضلع جنوب غربی میدان بهارستان گفته‌اند اما بنا به تحقیق نگارندگان این سطور باید همین سازه بلند و سنگ سفید در مرکز ضلع جنوبی - که بانک کشاورزی اکنون در همکف آن موجود است - باشد. چه اینکه شواهد نشان می‌دهد که نقاشی‌های عمارت نظامیه با نقاشی‌های رستوران لقانطه هر دو احتمالاً مربوط به یک ساختمان هستند. این رستوران نسبت به کافه‌های دیگر تهران گران قیمت‌تر و لوکس‌تر بود تا جایی که نوشته‌اند مبلغ خوراکی‌ها در آن دو برابر مکان‌های مشابه تهران بوده است. شبهای تابستان رستوران در اطراف استخر زیبا و بزرگ آن دایر بود و تا نیمه‌های شب صدای موزیک کنار استخر به گوش می‌رسید. بیشتر مشتریان آن را اعیان و اشراف و اداره‌های والا مقام و فرنگ‌دیده‌ها و البته قشر تحصیل کرده مانند روزنامه‌نگاران و نویسندگان تشکیل می‌دادند.^۲

بنا به گزارش اداره کل حفاظت آثار باستانی وزارت فرهنگ و هنر (مورخ ۲۸ خرداد ۱۳۱۵ هـ.ش.)، عمارت نظامیه (لقانطه آن وقت) و نقاشی‌های آن، به طور رسمی ثبت تاریخی شده است. در جلوی این لقانطه، حوض کاشی زیبایی در وسط پیاده‌رو ساخته شده بود که از نهر خیابان لوله‌کشی شده و فواره‌ای در وسط آن فوران می‌نمود.

باغ سردار

صاحب املاک باغ سردار، محمدحسن خان قزوینی مشهور به سردار ایروانی و معروف به ساری اصلان از رجال نامدار دوره قاجاریه بود. سردارها خانواده‌ای قدیمی از بزرگان عصر صفوی بودند که در زمان فتحعلی شاه با خانواده قاجار نسبت سببی نیز یافتند و کارشان بالاتر گرفت. چنان‌که محمدخان ایروانی در ۱۲۵۲ هـ.ق. حکومت عراق عجم را گرفت و پس از مرگ در سال ۱۲۵۵، بنا به رسم رایج، مناصب و مشاغل

۱. مشکوتی، نصرالله، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران (تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۹)؛ صص ۷۱۱-۷۱۲.

۲. گفت‌وگوی شفاهی با منصور حسینی، مورخ ۱۳۹۲/۱۱/۱۵.

دولتی او به پسرش محمدحسن خان سردار ایروانی صاحب باغ سردار رسید.^۱ محمدحسن خان در عهد ناصرالدین شاه در زمره رجال پرنفوذ قاجاری درآمد؛ چنان که در ۱۲۶۷ هـ.ق. حکومت یزد و کرمان و یک سال بعد، تمثال همایون گرفت و هشت فوج از افواج قشون ایران تحت ریاست وی قرار داشت.^۲

حدود باغ سردار که عبارت بوده است از: ضلع شمالی؛ از سه راه ژاله (تقاطع خیابان بهارستان و مجاهدین اسلام فعلی) تا چهار راه آب سردار (چهار راه خیابان ایران و مجاهدین). ضلع شرقی؛ از چهارراه ایران تا سه راه امین حضور (تمام جبهه غربی خیابان ایران امروز). ضلع جنوبی؛ از سه راه امین حضور تا چهار راه سرچشمه (در ضلع شمالی خیابان امیرکبیر). ضلع غربی؛ از چهارراه سرچشمه تا سه راه ژاله در امتداد خیابان بهارستان که در زمان خود به خیابان نظامیه معروف بوده است.^۳

درواقع، باغ و بنای مجلس، بعدها در قسمت غربی باغ سردار احداث گردید. پیش از ساخت و سازهای سپهسالار در باغ بهارستان، باغ سردار، وسعتی در حدود هشتاد هکتار داشت و مشخص نیست که وی چگونه صاحب این زمین‌ها شده ولی محتمل است که با خدمات نظامی او در جنگ با روسیه می‌تواند در ارتباط باشد و گونه‌ای پاداش به حساب آید. اما پیداست که او پیش از این متمول بوده و در قزوین نیز باغ‌های زیادی داشته و شاید باغ سردار را خود از زمینی موات به زمینی آباد تبدیل کرده باشد که از سال ۱۲۸۰ هـ.ق. در درون دارالخلافه قرار گرفته و در نتیجه قیمت یافته است. این باغ، بسیار وسیع بود و آنچه امروزه در این محدوده قرار گرفته، شامل باغ و بناهای بهارستان متعلق به مجلس شورای اسلامی، مسجد و مدرسه سپهسالار (شهید مطهری)، محله‌های مسکونی غرب خیابان ایران و زمین‌های مجلس در پیرامون بیمارستان‌های معیری و شفابخشانیان است که به مرور فروخته یا واگذار شده است. باغ سردار دست کم تا سال ۱۲۷۵ هـ.ق. بزرگ و آباد بود و در این سال، ناصرالدین شاه در این باغ از محصلان اعزام به خارج که چهل و دو نفر بودند، دیدار کرد. پس از مرگ محمدحسن خان در ۱۲۷۱ هـ.ق.، باغ تا همان ۱۲۷۵ آباد بود اما پس از آن تا سال ۱۳۰۳ و ۱۳۰۴ هـ.ق. به سرعت قسمت شده و از جمله قسمتی به فخرالدوله رخسار خانم، عیال محمدحسن خان سردار رسیده و باغ را پس از مرگ وی، ورثه‌اش به ارث برده‌اند. قسمتی دیگر در حوالی مسجد سپهسالار و جنوب آن به پسر محمدحسن خان، صارم الدوله و وراثت وی رسید. نقل است که حاج علی خان اعتمادالدوله قاتل امیرکبیر، باغ سردار را به قیمت هشت هزار تومان خریداری کرد و آن را به رهن نزد پاشاخان امین الملک به گرو گذاشت. پاشاخان نیز در ۱۲۸۹ هـ.ق. پنج و نیم دانگ باغ را به میرزا حسین خان سپهسالار فروخت و او نیز ضمن تصرف کل باغ، ابنیه بهارستان و مسجد سپهسالار آینده را در بخش غربی آن فراهم آورد.^۴ امروز چهار راه «آب سردار» در تقاطع خیابان ایران و مجاهدین اسلام

۱. او برادری به نام محمدحسین خان نیز داشت.

۲. وزیر کرمانی، احمدخان، تاریخ کرمان، تصحیح و تحشیه محمدابراهیم باستانی‌پاریزی (تهران: علمی، ۱۳۷۰؛ ص ۱۷)؛ جهانگیر میرزا، تاریخ نو، شامل حوادث دوره قاجاریه (از سال ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷) به اهتمام عباس اقبال آشتیانی (تهران: دنیای کتاب، ۱۳۹۰)؛ ص ۳۴.

۳. مشکوتی، همان؛ ص ۱۲۱.

۴. انوار، عبدالله، «باغ سردار»، همان؛ ص ۳۷؛ سعادت نوری، حسین، «محمدحسن خان ایروانی یا باباخان سردار»، وحید، ش: ۳۷، دی ۱۳۴۵؛ ص ۴۶.

(ژاله) تنها یادگار نام باغ سردار است و خانه امین‌الضرب در سه راه امین حضور بهترین جلوه باقی مانده از ضلع جنوب شرق باغ سردار به شمار می‌رود.

عمارت ملیجک

عمارت ملیجک توسط غلامعلی خان معروف به ملیجک شخص مورد علاقه ناصرالدین شاه، در سال ۱۳۱۳ هـ.ق. احداث شد.^۱ این عمارت، در دو طبقه و با ایوانی زیبا رو به جنوب با پیرایه‌هایی آمیخته به سبک‌های سنتی و نوین معماری است که پیشینه معماری و تاریخی آن در پیوند با مجلس رقم خورده است. ناصرالدین شاه پس از درگذشت سپهسالار، اندرونی خانه او را به غلامعلی خان ملیجک امین همایون مشهور به عزیز السلطان واگذار کرد؛ در حالی که قمرالسلطنه همسر سپهسالار (دختر فتحعلی شاه) تا این زمان در عمارت ساخته شده شوهر درگذشته‌اش زندگی می‌کرد. به گفته دوستعلی خان معیرالممالک، شاه اندرون خانه قمرالسلطنه را که در سمت شرقی باغ مجلس شورا واقع بود، به عزیز السلطان بخشید و وی عمارت مزبور را «عزیزیه» نامید و زندگی عالی و دستگاہی باشکوه در آن جا برای خود فراهم آورد.^۲

بنا و مسجد فخرالدوله

بنای فخرالدوله متعلق به دوره قاجار و منسوب به خانم فخرالدوله نوه ناصرالدین شاه و فرزند مظفرالدین شاه است. این بنا در بخش شمالی پارک امین‌الدوله ساخته شده است. پارک امین‌الدوله در گوشه شمال شرقی حصار ناصری و در سال ۱۲۸۴ هـ.ق. توسط حاج میرزا علی خان امین‌الدوله ساخته و در مدت تقریباً ۴۵ سال تکمیل گردید. این پارک در نزدیکی دروازه شمیران قرار داشت و از پارک‌های بزرگ و مصفاای تهران قدیم به شمار می‌آمد. شخص امین‌الدوله دارای مناصب مختلفی در دوره ناصری بود و در دوره مظفرالدین شاه به مقام صدر اعظمی رسید و دختر شاه (فخرالدوله) را برای پسرش به همسری گرفت. این بنا و ساختمان دیگری در شرق آن که بعدها تخریب شد، به عنوان منزل مسکونی در اختیار فخرالدوله قرار داشت.^۳

مسجد فخرالدوله نیز در چهار راه فخرآباد، یادگار بانو فخرالدوله است. مسجد در سال ۱۳۲۸ هـ.ش. به معماری نیکلای مارکوف معروف و به هنرمندی استاد کاشی‌کار، استاد محمدعلی ساخته شده است.^۴

مسجد امام حسن مجتبی

واقع در خیابان بهارستان بالاتر از میدان؛ این مسجد کوچک با ۲۸ متر مربع مساحت در سال ۱۳۲۵ هـ.ق. و توسط فردی به نام کربلایی حسین ساخته شده است. سازه در سال ۱۳۷۸ هـ.ش. بازسازی شده اما کلیت

۱. مشکوتی، همان؛ ص ۶۱۹.

۲. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (تهران): کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، (۱۳۹۱)؛ صص ۱۵-۱۳.

۳. گزارش اداره کل میراث فرهنگی استان تهران درباره مسجد فخرالدوله، تابستان ۱۳۷۸؛ معاونت حفظ و احیاء.

۴. مساجد دیرینه سال تهران، همان؛ صص ۳۳۶-۳۳۴.

بنای قدیمی، هنوز باقی است. از جمله کتیبه‌ای که تاریخ ۱۳۲۷ هـ.ق.، روی آن درج گردیده است.^۱

مسجد سیف‌الدوله

در خیابان ظهیرالاسلام که تاریخ نخستین بنای آن به سال ۱۳۱۰ هـ.ق. باز می‌گردد. وجه تسمیه آن به نام سازنده‌اش حاج سلطان محمد میرزا ملقب به سیف‌الدوله پسر عضدالدوله، فرزند فتحعلی شاه قاجار است. نیمه شرقی بنای مسجد با ایجاد خیابان ظهیرالاسلام در سال ۱۳۲۵ هـ.ش.، تخریب شده و سازه در سال ۱۳۳۷ هـ.ش.، با انجام تغییراتی جدی از جمله خریداری سه باب خانه در ضلع غربی و الحاق آن به مسجد به شکل کنونی در آمده است.^۲

مسجد میرآخور

واقع در خیابان بهارستان اندکی بالاتر از مسجد امام حسن مجتبی (ع). گویا این مسجد کوچک توسط میرآخور ناصرالدین شاه، احتمالاً مهدی‌قلی خان قاجار فرزند عیسی خان اعتمادالدوله قاجار ساخته شده است و این مهدی‌خان که بعدها لقب مجدالملکی یافت، بانی مسجد مجدالدوله تهران نیز هست.^۳

محله بهارستان کنونی و قسمت‌هایی از نواحی مجاور، از هنگامی که در جریان گسترش تهران در محدوده شهری قرار گرفت، به محل زندگی برخی از اعیان و خانواده‌های مشهور تبدیل شد و می‌توان آن را در شمار محله‌های اشرافی‌نشین تهران قدیم دانست. برخی از این افراد و مکان خانه‌های آن‌ها از این قرار است؛

خانه بانوی عظمی (خواهر ظل‌السلطان)

بالاتر از منزل ظل‌السلطان. اداره میراث فعلی، مکان این منزل بود. این خانه را ابتدا پسر حاج میرزا حسن آشتیانی خرید و سپس آن را مدتی به وزارت فرهنگ اجاره داد که محل مدرسه امیرمعزی شد. بعدها این مدرسه و ساختمان آن از بین رفت و هم‌اکنون در محل آن، کارگاه درودگری و غیره ایجاد شده است. در جریان به توپ بستن مجلس در ۱۲۸۷ هـ.ش، این خانه، سنگر مشروطه‌خواهان در نبرد با قوای استبدادی محمدعلی شاه بود.^۴

خانه سیدحسن تقی‌زاده

همین قدر می‌دانیم که این منزل در میدان بهارستان قرار داشته و وی آن را اجاره کرده بوده، اما محل آن دقیقاً معلوم نیست.^۵

۱. همان؛ صص ۷۹-۸۱.

۲. همان؛ صص ۲۹۸-۲۹۷.

۳. همان؛ صص ۱۲۱-۱۲۰.

۴. آزرسم، مهین‌دخت، «خانه‌های پُراهمیت تهران در عصر مشروطه»، تاریخ معاصر ایران، ش: ۱۰، تابستان ۱۳۷۸؛ صص ۳۷؛ کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران (تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۴)؛ صص ۶۳۲.

۵. نقل از: آزرسم، همان؛ صص ۱۷۶.

خانه حبل المتین

خانه روزنامه‌نگار معروف در دروازه شمیران قرار داشته است. پس از به توپ بستن مجلس، ملک‌المتکلمین در همین خانه، مخفی و هنگام خروج از آن، دستگیر و به باغ شاه برده شد و به قتل رسید.^۱

منزل سعدالدوله

در اراضی مخبرالدوله (چهارراه استقلال) در ابتدای خیابان لاله‌زار نو بود که امتداد آن تا چهارراه استانبول کشیده می‌شد. جنب منزل او خانه بزرگ حاج مخبرالدوله هدایت بود که اکنون محل مسجد هدایت، از آن باقی مانده است.^۲

خانه و باغ ظهیرالاسلام

ظهیرالاسلام فرزند سید زین‌العابدین امام جمعه معروف تهران بود. نام خیابان فعلی ظهیرالاسلام یادگار اوست.^۳

منزل علاءالملک

از رجال عصر ناصری، ابتدای خیابان صفی‌علیشاه کنار کتابفروشی صفی‌علیشاه که این کتابفروشی در حال حاضر، تعطیل است.

خانه و باغ عین‌الدوله

در محدوده خیابان ایران که هنوز قدیمی‌ها این منطقه را به نام عین‌الدوله نیز می‌شناسند.

خانه ناصرالملک

نایب‌السلطنه احمد شاه، واقع در سرچشمه.^۴

خانقاه صفی‌علیشاه

مکان دقیق آن در تقاطع خیابان صفی‌علیشاه و مصباح (خانقاه) قرار دارد. حاج میرزا حسن اصفهانی معروف به صفی‌علیشاه (۱۲۵۱-۱۳۱۶ هـ.ق. / ۱۲۱۴-۱۲۷۸ هـ.ش.) از مشایخ و بزرگان متصوفه معاصر ایران است. در سال ۱۲۹۴ هـ.ق. محمد میرزا سیف‌الدوله فرزند عضدالدوله و نوه فتحعلی‌شاه قاجار، قطعه زمین بزرگی در محله شاه‌آباد به صفی‌واگذار کرد که به خانقاه و سکونتگاه دائمی وی بدل شد و پس از مرگ، آرامگاه او گردید. این مقبره توسط سیف‌الدوله که حاکم وقت ملایر بود، در سال ۱۳۲۴ هـ.ق. ساخته شد. تا سال ۱۳۳۲ هـ.ق.، مقبره وی با خط زیبای عمادالکتاب و گنبدی به ارتفاع هفت متر با دوازده ستون ساخته

۱. همان؛ ص ۱۷۹.

۲. همان؛ ص ۱۸۳.

۳. همان؛ ص ۱۸۴.

۴. همان؛ ص ۱۹۲.

شده بود. آخرین بازسازی نیز در سال‌های ۱۳۴۳-۱۳۴۲ ه.ش. در زمانی که فرج‌الله آق‌اولی (اولین رئیس اداره نظام اجباری) مسئولیت خانقاه را داشت، با آئینه‌کاری و تعبیه حوض و... انجام شد.^۱ به مکان‌های بالا باید کتابخانه و مجموعه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، کتابخانه سازمان برنامه و بودجه سابق، عکاسی قدیمی تهامی و... را نیز افزود.

جغرافیای تاریخی میدان بهارستان

میدان بهارستان را باید به سبب پیوند با مجلس شورا و محل قانون‌گذاری وکلای مردم، در خاطره جمعی ایرانیان در شمار میدان‌های مهم و شناخته شده انگاشت. در روزگاری، دور میدان و اطراف آن، چند باغ بزرگ سردار و نظامیه و نگارستان بود که شرح هریک به میان آمد. هنوز هم زیبایی و سرسبزی آن باغ‌های قدیمی، در درختان سر برافراشته باغ‌های نگارستان و مجلس پیداست. چنان‌که ذکر شد، میدان بهارستان و نواحی اطراف آن، محل زندگی رجال و اعیان قدیمی تهران بوده است. پیشتر نام این موقعیت جغرافیایی، «جلوخان باغ نگارستان» بود. سپس بنا به آبادی‌هایی که میرزا حسین‌خان سپهسالار، صدر اعظم اصلاح‌طلب ناصرالدین شاه در آن به عمل آورد، «باغ سپهسالار» نام گرفت. به نوشته عبدالله مستوفی، شاه پس از عزل صدراعظم برای فراموشی یاد او در بین مردم، نام «بهارستان» را پیش کشید؛ عنوانی که تا امروز باقی است و یادگار ناصرالدین شاه باید دانستش.^۲ هرچند عبدالله انوار این نام‌گذاری را به سپهسالار نسبت داده؛ آنجا که نوشته: عزیزالسلطان، ملیجک ناصرالدین شاه که مدتی در یکی از عمارت‌های بهارستان (مرکز پژوهش‌های فعلی مجلس) می‌زیسته، نام عزیزی را به جای بهارستان برای منطقه انتخاب کرده که از قرار، میان مردم رواج نیافته است.^۳ در حال حاضر، میدان بهارستان مستطیلی است به عرض ۷۶ و طول ۲۶۰ متر. تعداد ساختمان‌های جبهه شمالی ۱۰ قطعه و جبهه جنوبی ۱۲ قطعه است. در غرب نیز در طرفین خیابان جمهوری، دو قطعه ساختمان قدیمی وجود دارد؛ یکی ساختمان قدیمی و دو طبقه در شمال و سازه مشابهی در جنوب، و هر دو واحد صنفی، سابقه‌ای طولانی دارند. مجموعه میدان از سه سطح پیاده‌رو، ماشین‌رو و فضای سبز میدان تشکیل شده است. فضای سبز و آب‌ناهما به محیط میدان بهارستان مرکزیت برجسته و ویژه‌ای بخشیده است که مجسمه سیدحسن مدرس در کانون آن به خوبی توجه عابران را جلب می‌نماید.^۴

میدان پیش از شکل‌گیری، بنا به کارکرد، جلوخان باغ نگارستان خوانده می‌شد. آن زمان در این میدان در عید قربان، مراسم قربانی شتر برگزار می‌شد. این رسم کهن تا سال ۱۳۱۱ ه.ش. نیز در تهران دایر بود تا رضا شاه پهلوی آن را ملغی اعلام کرد. به نوشته حجت بلاغی، این اواخر، شترقربان، نه در میدان بهارستان - که مقابل مجلس شورای ملی به حساب می‌آمد - بلکه در میدان توپخانه (سپه/امام خمینی) رخ می‌داد.^۵ وجود چند

۱. مدرسی چهاردهی، نورالدین، «سلاسل تصوف ایران»، وحید، ش: ۱۱۴، خرداد ۱۳۵۲؛ ص ۲۵۸.

۲. باستانی‌راد، همان؛ صص ۱۸-۲۰.

۳. انوار، همان؛ ص ۲.

۴. ربیعی، طراحی و ساماندهی منظر میدان بهارستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد، سال ۱۳۸۹؛ صص ۱۵۷-۱۵۴.

۵. بلاغی، حجت، گزیده تاریخ تهران (تهران: مازیار، ۱۳۸۶)؛ ص ۱۰۶.

رشته قنات از جمله در باغ نگارستان و خیابان ژاله قدیم نشان می‌دهد که در گذشته، این محدوده، مکان زمین‌های کشاورزی بوده است.^۱

- بر اساس نقشه‌های تاریخی

حسن باستانی‌راد در تحقیقی مبسوط، موقعیت بهارستان را در تهران قدیم، در نقشه‌های تاریخی نشان داده است. خلاصه اینکه در نقشه‌های سروان ناسکوف (۱۲۴۲ ه.ق.) و موسیو کرشیش (۱۲۷۵ ه.ق.)، بهارستان در بیرون شهر تهران و قطعه‌ای در شمال شرق تهران بوده است. نقشه دقیق عبدالغفار نجم‌الدوله که با مساحی و پیمایش جدید در سال ۱۳۰۹ ه.ق. تهیه شده، چون پس از گسترش شهر در عهد ناصری و تعیین حصار جدید در سال ۱۲۸۶ ه.ق. بوده، بهارستان را در درون حصار جدید و در ضلع شمال شرق شهر نشان می‌دهد که عنوان «جلوخان باغ نگارستان» دارد؛^۲ نتیجه اینکه تا تاریخ ۱۳۰۹ ه.ق. هنوز نام بهارستان کاربرد نداشته است. از این پس است که بهارستان از حومه خارج شده و در داخل محدوده شهر تهران قرار گرفته است. ثبت جزئیات این منطقه نیز برای نخستین بار در نقشه عبدالغفار، عملی شده است. طبق نقشه ۱۳۰۹ ه.ق.، عبدالغفار، میدان بهارستان با همان عنوان «جلوخان باغ نگارستان»، شکل مستطیل غیرمنظمی دارد اما ترتیب‌بندی خیابانهای اطراف تقریباً به وضعیت کنونی است. تمام جبهه جنوبی را «باغ نظامیه» در بر گرفته و این باغ در درون خود، معابری داشته که گویا شکل‌دهنده ساختار کوچه‌های تنگ و باریک کنونی جنوب میدان است؛ در جبهه شمالی، یک کوچه در قسمت مرکز قرار گرفته و در طرفین آن، دو فضای مشجر و فاقد بنا دیده می‌شود که آن کوچه احتمالاً کوچه اصناف فعلی است، وجود ساختمان‌های قدیمی موجود در معابر تنگ داخل کوچه، این احتمال را قوت می‌بخشد.^۳ باستانی‌راد درباره این قسمت از نقشه عبدالغفار نوشته:

باغ نگارستان در بالای میدان قرار گرفته و بین میدان و این باغ، دو باغ کوچک قرار گرفته که درواقع دکان‌ها و ساختمان‌های فعلی بین میدان و کوچه کمال‌الملک را شامل می‌شوند.^۴

در این نقشه، خیابان اکباتان امروز با حفظ موقعیت کنونی، در جنوب غرب قرار گرفته و «خیابان ظل‌السلطان» نام دارد. منزل ظل‌السلطان نیز در نقشه پیدا است. خیابان صفی‌علیشاه در نقشه، بی‌نام، نشان داده شده که درواقع، محدوده زمین‌های متعلق به جلال‌الملک است. جلال‌الملک در دوره ناصرالدین‌شاه، بخشی از زمین‌های باغ نگارستان را در غرب باغ و به درازای خیابان صفی‌علیشاه خریده بود.^۵

در شرق میدان جایی که اکنون محوطه مجلس واقع است، «باغ و عمارت مشیرالدوله» عنوان گرفته و در تاریخ رسم نقشه، هنوز انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ ه.ش.) و به دنبال آن، تأسیس مجلس شورا شکل نگرفته بود و از محوطه آن استفاده اختصاصی می‌شده است. از میدان به سمت جنوب، «خیابان نظامیه» قرار دارد

۱. شریفیان، احسان، کاربرد مفهوم وحدت در طراحی شهری، دانشگاه تربیت مدرس، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۸۷؛ ص ۲۱۷.

۲. باستانی‌راد، همان؛ صص ۳۲-۳۱.

۳. یکی از نویسندگان این مقاله (امیر هوشنگ انوری/ متولد ۱۳۵۰) هنوز به میدان آمد و شد دارد؛ بخشی از مطالب مقاله، برگرفته از اطلاعات محلی اوست.

۴. همان؛ ص ۳۴.

۵. همان؛ ص ۳۵.

که با خیابان مصطفی خمینی کنونی، قابل تطبیق است. خیابان ابن سینای امروز نیز تقریباً در همان مکان و خیابان «دروازه شمیران» نام داشته است.

در نقشه دیگری که این تحقیق، آن را معرفی خواهد کرد، می‌توان موقعیت بهارستان را نسبت به تهران قدیم و وضعیت کنونی تهران مقایسه کرد. نقشه ارزشمند محمد صفی‌خان که در سال ۱۳۲۵ هـ.ق. تهیه شده و ما آن را از نسخه چاپ سنگی کتاب او با عنوان جغرافیا برگرفته‌ایم و در آن، شهر تهران و حومه در تاریخ مذکور ترسیم شده است. حصار پیرامون شهر با دو خط موازی مستقیم، قابل تشخیص است. نام بهارستان در نقشه نیست اما می‌توان آن را در شرق محله شاه‌آباد جانمایی کرد. شاه‌آباد در آن هنگام، محله‌ای تازه تأسیس بود چرا که در عهد ناصری، تهران از سمت شمال گسترش پیدا کرد. بلاغی در کتاب تاریخ تهران که اثری یگانه در موضوع خود است، آورده:

واقع است در بخش ۲ و آغازش از میدان بهارستان و انجامش میدان مخبرالدوله است. چون اینجا تا مقداری از عهد ناصرالدین شاه، جزو بیابان بوده، به نام شغال‌آباد موسوم است و بعد اینکه عمارات مسعودیه و خانه سپهسالار در آن حدود بنا شد، آن را شاه‌آباد نامیده‌اند.^۱

از دیدگاه شکلی و نحوه ساخت، میدان بهارستان ویژگی‌های میدان‌های ساخته شده در اواخر قاجار و اوایل پهلوی را دارد؛ از جمله: شبکه منظم خیابان‌ها و رعایت احداث پیاده‌رو، طراحی و تزئین، حفظ نظم و شکل هندسی، تعریف فضا در میدان، محوطه‌سازی و ایجاد فضای سبز، تأسیس ایستگاه نیروی انتظامی و بانک، در نظر گرفتن آب‌نما، وسعت منظره دید و نیز به کارگیری سبک معماری نئوکلاسیک غربی و در عین حال در نظر داشتن معماری سنتی سبک اصفهانی.^۲ طبق اسناد موجود در بایگانی کتابخانه مجلس، روشنایی میدان در سال‌های ۱۳۰۳-۱۳۰۲ هـ.ش. فراهم آمد؛ و در سال ۱۳۰۵، به پیشنهاد اهالی، لزوم توجه به گلکاری و زیباسازی میدان یادآوری گردید.^۳

نقشه «خیابان‌کشی تهران» متعلق به سال ۱۳۰۹ هـ.ش. را می‌توان مبنای شکل‌بندی میدان بهارستان و پیرامون دانست. در این نقشه، نام «بهارستان» ثبت است و جالب اینکه در زیرنویس لاتین آن از عنوان پارک بهارستان یاد شده است. در جبهه شرقی میدان، مجلس، پیداست و خیابان مصطفی خمینی «قیصریه» نام داشته است. در پهنه جنوب میدان فقط یک خیابان بی‌نام منطبق با خیابان نظامیه دیده می‌شود. خیابان جمهوری در غرب «شاه‌آباد» است و خیابان صفی‌علیشاه بی ذکر نام، ترسیم شده است. خیابان کمال‌المک نیز به موازات میدان، در شمال آن قرار دارد و فاصله میان آن با میدان مسکونی یا باغ است. میدان از نظر شکلی، چهارضلعی است که ضلع غربی آن از ضلع شرقی‌اش درازتر است، به نحوی که میدان در سمت مجلس، وسیع‌تر از سمت ابتدای خیابان جمهوری فعلی دیده می‌شود.

در نقشه‌ای دیگر که در ۱۳۲۳ هـ.ش. توسط سرهنگ محمد غفاری و به سفارش مشترک وزارت فرهنگ و شهرداری وقت تهیه شده، «میدان بهارستان» با همین نام دیده می‌شود. در این نقشه تاریخی،

۱. بلاغی، همان؛ ص ۳۱۴.

۲. قبادیان، وحید و محمود رضایی، «نخستین میدان مدرن شهر تهران؛ بررسی دگردیسی تاریخی - فضایی میدان‌های کهن تهران تا دوره مدرن»، پژوهش‌های جغرافیایی/انسانی، دوره ۴۵، ش: ۴، زمستان ۱۳۹۲؛ ص ۱۸۴.

۳. باستانی‌راد، همان؛ صص ۵۱-۵۲.

میدان و اطراف آن در «ناحیه دولت» قرار دارد. خیابان ابن سینای امروز در سال ۱۳۲۳ هـ.ش.، «امین‌الدوله» نام داشته و خیابان فاصله میدان تا امیرکبیر (چهارراه سرچشمه)، «خیابان نظامیه» است. نام رستوران «لقانطه» در نقشه به نشانه دایر بودن، هست. ثبت «مطبعة مجلس»، «مجلس شورای ملی»، «مسجد سپهسالار» در شرق میدان؛ «دانش‌سرا» در شمال؛ «وزارت فرهنگ» در جنوب غرب و «بخش ۲ نظام وظیفه» در ابتدای «خیابان شاه‌آباد» در نقشه جالب به نظر می‌رسد. هم‌چنین در سمت غربی خیابان امین‌الدوله در شمال میدان، یک «جایگاه بنزین» جانمایی شده است^۱ که باید آن را با جایگاه اختصاصی بنزین جنب شمالی تالار سیاره فعلی انطباق داد که در سال ۱۳۲۳ هـ.ش. دایر بوده است.

در نقشه سال ۱۳۴۵ هـ.ش.، شهر تهران، که توسط مؤسسه سحاب تهیه شده است، و بنا به نشانی شناسنامه نقشه آن، مؤسسه در خیابان زاله (مجاهدین اسلام)، در نزدیکی میدان بهارستان قرار داشته است، جغرافیای تاریخی میدان و اطراف آن، در آن مقطع زمانی به این شرح است: میدان بهارستان با همین نام، شکل کنونی خود را یافته؛ به نحوی که محوطه‌سازی فضای سبز مرکزی میدان در نقشه نمود دارد. در جبهه شرقی از شمال تا میدان به نام کنونی‌اش «خیابان ابن سینا» ثبت شده و امتداد آن از میدان به سمت جنوب تا تقاطع خیابان «امیرکبیر» (چهارراه سرچشمه) یعنی خیابان مصطفی خمینی امروز، «خیابان مدرّس» نام داشته است. پس سید حسن مدرّس که اکنون مجسمه‌اش در مرکز میدان نصب است، در سال ۱۳۴۵ هـ.ش. نیز در معابر اطراف میدان، چندان بی نام و نشان نبوده است. «مجلس شورای ملی» و «مسجد سپهسالار» در شرق میدان است. در جبهه غربی «خیابان شاه‌آباد» (جمهوری اسلامی) و در جنوب غرب مانند امروز خیابان «اکباتان» قرار دارد. محل باغ نگارستان، موزه ثبت شده و «سازمان برنامه» در مکان فعلی در شمال میدان و «وزارت فرهنگ» در محل کاخ ظل‌السلطان در جنوب غرب، جانمایی شده است.^۲ این بر اساس دو نقشه پیش‌گفته میدان بهارستان در سال ۱۳۲۳ هـ.ش.، از نقطه نظر جغرافیای شهری اجمالاً شکلی مانند امروز داشته است. از این پس تحولات و تغییرات، محدود به جزئیات بوده و نمای کلی از حیث خیابان‌بندی‌ها و هندسه میدان تغییری نداشته است. به این نحو که در جنوب میدان دو خیابان ملت (اکباتان قدیم) و نظامیه هنوز باقی هستند. هم‌چنین خیابان جمهوری که در اواخر قاجار سیف‌الملک نام داشت - به اعتبار وجیه‌الله سیف‌الملک - که در آن حوالی، باغی و زورخانه‌ای در نزدیکی چهارراه مخیرالدوله داشته - و این خیابان جمهوری اسلامی کنونی هنوز با همان موقعیت جغرافیایی قدیمی در غرب میدان واقع است. نام بعدی خیابان سیف‌الدوله، شاه‌آباد بود که تا پیش از انقلاب، آن را به همان اسم می‌شناختند.

با مقایسه دو نقشه جغرافیایی از میدان بهارستان، یکی ۱۳۷۷ هـ.ش. و دیگری به فاصله ده سال (۱۳۸۸) که هر دو توسط مؤسسه گیتاشناسی تهیه شده‌اند می‌توان گفت: محدوده مجلس در ۱۳۸۸ از سمت شرق، گسترده‌تر شده و با پیش‌روی به سمت شرق خیابان شهید رضی که در نقشه سال ۱۳۷۷ خیابان کمربندی شرقی شمرده می‌شد، با طرح توسعه مجلس در درون فضای مجلس قرار گرفته و جای آن

۱. برای مشاهده این نقشه، به آرشیو مؤسسه فوتوگرافی و جغرافیایی صبا مراجعه شود.

۲. همانجا.

در موقعیت شرقی‌تر را خیابان مردم گرفته است. به نوشته باستانی‌راد، غرب میدان ابتدا زمین‌های خالی و گاه کشاورزی بود. تا محدوده باغ سپهسالار امروز کمتر خانه‌ای وجود داشت و این باغ سپهسالار، نه متعلق به میرزا حسین خان سپهسالار مالک و بانی مجلس، بلکه متعلق به میرزا ولی خان سپهسالار تنکابنی است که منطقه حوالی جنوب پیچ شمیران هنوز به نام او ولی‌آباد خوانده می‌شود و باغ سپهسالار نیز یادگار هموست. آبادی بهارستان و اطراف آن بیشتر به واسطه رونقی است که از وجود مجلس شورا به وجود آمده است. با ایجاد کارکرد سیاسی برای منطقه، از جمله حضور دفتر احزاب و روزنامه‌ها، به مرور، افراد سرشناس در حدود خیابان‌های صفی‌علیشاه و ظهیرالاسلام و هدایت ساکن شدند که بیشتر شامل روشنفکران و اقشار مرّقه بودند.^۱

– بر اساس عکس‌های هوایی

با مطالعه عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ش.، از میدان و پیرامون آن، می‌توان دریافت که هنوز دو استخر بزرگ میان میدان و مجسمه‌های فرشته آزادی بالدار، وسط استخر نصب نشده بودند. مجسمه محمدرضا پهلوی در مرکز میدان قرار دارد و دو آب‌نمای کوچک در جهت‌های غربی و شرقی، و مابقی فضای موجود احتمالاً پوشیده از چمن است. تقریباً پیاده‌رو شمالی، پردرخت است که امروز اثری از آن‌ها نیست. جبهه شمالی از نظر ساختمان‌ها با امروز تفاوت‌هایی دارد. در مجموع، این عکس هوایی نشان می‌دهد که میدان بهارستان و اطراف آن محله‌ای کاملاً مسکونی است و جز محیط مجلس و باغ نگارستان، اثری از باغ‌های قدیمی در آن نیست و منطقه کاملاً پوشیده از خانه‌های مسکونی و ساختمان‌های اداری و تجاری گوناگون است. در عکس هوایی دیگر، متعلق به ۱۳۴۵ ه.ش.، تحولاتی به این شرح، قابل ذکر است: دو استخر متقارن میدان پدید آمده‌اند و این، همان شکلی است که هنوز در فضای مشجر و پارک‌مانند میدان بهارستان وجود دارد. البته یکی از مشهورترین شیرینی‌فروشی‌های تهران قدیم (حوالی دهه‌های ۳۰ تا ۵۰) در همین خیابان ابن سینا چند قواره مانده به میدان بهارستان به نام «کافه قنادی یاس» بود که برخی اجناس ویژه آن، گاه دست‌مایه مجله توفیق در طنزپردازی برای نمایندگان مجلس می‌شد. ساختمان دیگری اکنون در شمال میدان وجود دارد که از هنگام ساخته شدن تا امروز با هفت طبقه بلندترین سازه میدان بهارستان به‌شمار می‌رود تا جایی که یکی از نگارندگان^۲ به خاطر دارد، این ساختمان در اصل، محل دو بانک بود؛ «بانک ایران‌شهر» و «بانک اصناف ایران» که هر دو در سال ۱۳۳۷ ه.ش.، تأسیس شدند. وجه تسمیه کوچه اصناف - تنها کوچه بن‌بست بدنه شمالی - نیز از نام همین بانک است و از آن‌جا که بانک ایران‌شهر پس از انقلاب با بانک تجارت ادغام شد، اکنون طبقه همکف این ساختمان در اختیار آن بانک قرار دارد.^۳ پارک مصطفی خمینی هنوز در

۱. باستانی‌راد، همان؛ صص ۴۸-۵۰.

۲. ا. ه. انوری.

۳. «سیر تحول بانکداری در ایران»، بانک و اقتصاد، ش: ۱۴، بهمن ۱۳۷۹؛ صص ۵۷-۵۸؛ نیز: بورس، ش: ۱، شهریور ۱۳۴۲؛ صص ۹-۱۰؛ «بورس»، در بانک اصناف ایران، با برنامه‌های مترقی و ابتکارات جالب، در جهت توسعه اقتصادی ایران گام برمی‌دارد؛ نک: بورس، همان.

سال ۱۳۴۵ ساخته نشده و جای آن آکنده است از سازه‌های مختلف. اما جبهه شرقی ساختمان وزارت فرهنگ و ساختمان‌های برنامه و بودجه در عکس هوایی سال ۴۵ نمود دارند.

عکس هوایی بعدی متعلق به سال ۱۳۵۵ است. عکس هنگام صبح برداشته شده و وجود سایه‌ها، به دشواری بیشتر تشخیص، افزوده است. به مرور، تحولات فضای میدان کاهش می‌یابد. چنان‌که در سال ۱۳۵۵، جز احداث پارک مصطفی خمینی و تکمیل شدن مجموعه ساختمان‌های وزارت فرهنگ و یکطرفه شدن شمال به جنوب خیابان ابن سینا و ادامه آن تا چهارراه سرچشمه، تغییر دیگری را دست کم از روی عکس‌های هوایی نمی‌توان تشخیص داد.

در عکس هوایی سال ۱۳۷۴ مجسمه محمدرضا شاه در مرکز میدان که در همان روزهای نخست انقلاب به زیر کشیده شده بود، دیده نمی‌شود و جای آن، سازه جدیدی نصب است. این سازه، سکوی بلندی بود که روی آن گل لاله‌ای سیمانی قرار داشت. عکس هوایی ۱۳۷۴ محیط اطراف مجلس را پیش از طرح توسعه و گسترش فعلی نشان داده است.

در عکس هوایی سال ۱۳۸۱، جای این لاله، مجسمه مدرّس نصب شده که با میدان و مجلس، هم‌خوانی مناسبی دارد. هم‌چنین در خیابان صفی‌علیشاه، حدفاصل خیابان کمال‌الملک تا خانقاه، در محوطه وسیع ضلع غربی وزارت فرهنگ و سازمان برنامه و بودجه، خانه‌های مسکونی زیادی که تا پیش از این، قرار داشت، به فضای سبز و یک پارکینگ طبقاتی تبدیل شده است.^۱

وضعیت و موقعیت کنونی

در حال حاضر (سال ۹۳) میدان بهارستان دارای چند کارکرد اساسی است؛

- کارکرد سیاسی و اداری

این کارکرد، در درجه اول به وجود مجلس شورای اسلامی ایران در آن مربوط است. در حال حاضر، مجموعه اصلی و بلکه کامل مجلس، در بدنه شرقی میدان برقرار است. ساختمان دفتر نمایندگان و مراجعه مردمی که با وکلای خود سر و کار دارند و در بسیاری از موارد، مقابل ساختمان نمایندگان در تقاطع خیابان مجاهدین اسلام و خیابان بهارستان تجمع می‌کنند، یکی از چهره‌های برجسته این موقعیت جغرافیایی است. آمد و شد کارمندان و مراجعه‌کنندگان ساختمان‌های اصلی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، برنامه و بودجه سابق، در شمال میدان و اداره میراث فرهنگی در جنوب، از دیگر کارکردهای سیاسی میدان است.

- کارکرد فرهنگی

تشکیلات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس، به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز آرشویی و کتابخانه‌ای و تحقیقاتی کشور، و نیز مدرسه سپهسالار موجب آمد و شد اهل علم و فضل، به میدان است. در کنار مجلس،

۱. برای مشاهده عکس‌های هوایی می‌توان به سازمان نقشه‌برداری کشور مراجعه کرد؛ شماره ثبت عکس‌ها در سازمان نقشه‌برداری کشور، به ترتیب تاریخ، عبارت‌اند از: (۶۹ ۱۰۰۵ ۰۹ ۶۹۳)؛ (۱۳۳۵ ۹۰ ۳۳)؛ (۹۶ ۱۰۰۵ ۹۰ ۳۳)؛ (۱۳۴۵ ۰۲ ۷۱)؛ (۱۳۵۵ ۰۱ ۳۰)؛ (۳۳ ۳۰۱)؛ (۷۸۱۲)؛ (۱۳۷۴)؛ (۲۹۱۴ ۰۳ ۱۲)؛ (۱۳۸۱).

ساختمان اصلی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در تقاطع خیابان بهارستان و کمال‌الملک، محل دیگری برای مراجعه اهالی فرهنگ و اصحاب هنر به میدان است. باغ‌موزه نگارستان که حال و هوای تهران قدیم را به خوبی تداعی می‌کند را نیز باید به این مجموعه افزود. بورس فروشگاه‌های لوازم و اسباب موسیقی، این حال و هوای فرهنگی را دوچندان کرده است.

- کارکرد تجاری

اینکه میدان بهارستان و اطراف آن، از چه زمانی کارکرد تجاری کنونی را به خود گرفته است، به روشنی معلوم نیست. حافظه جمعی سالخوردگان بومی حکایت از آن دارد که بازار کسب و پیشه از مدت‌ها پیش در میدان رونق داشته است. یکی از دلایل اصلی وجود کاربری تجاری در میدان، نقش آن به عنوان کوریدور ارتباطی شرق و جنوب شرق تهران با مرکز غرب و جنوب غرب است که موجب کثرت تردد در محوطه میدان شده است.

متأسفانه تحقیقات جامع درباره جغرافیای شهری میدان تقریباً هیچ است و محدود به پژوهش‌های محدود دانشجویی است.^۱

در سال ۹۳ که پژوهش حاضر در دست تهیه بود، نیز تحقیق میدانی دیگری در زمینه انواع فعالیت‌های تجاری و خدماتی در بدنه میدان بهارستان (تحقیق میدانی زهرا احمدی) انجام گرفته است که مجال ذکر آن‌ها در این مقاله نیست.

نتیجه

منطقه‌ای که هم اکنون بیش از یکصد سال است مجلس و میدان بهارستان را در خود جای داده، از زمان سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه.ق.) بدین سو، با احداث باغ نگارستان، روی آبادی به خود دیده است. از آن جا که این منطقه تا پیش از گسترش تهران در عهد ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق.) بیرون از شهر و در جهت شمال شرقی آن واقع بوده، بیشتر برای احداث باغ‌هایی در حومه شهر که محل استفاده رجال و اشراف بوده، کاربرد داشته است. از همین رو تا قبل از شکل‌گیری وضعیت کنونی، باغ‌های بزرگ نظامیه و مسعودیه در جنوب و جنوب غرب، سردار در جنوب شرق، سپهسالار در شرق، پارک امین‌الدوله در شمال شرق، و نگارستان در شمال آن قرار داشته است. افزون بر این، در پیرامون نیز باغ‌های دیگری بوده، مانند باغ محمدولی خان تنکابنی و باغ سیف‌الدوله در غرب و انتخاب این مکان برای تأسیس مجلس، بی‌ارتباط با موقعیت جغرافیایی آن نبوده است. احتمالاً فاصله مناسب از بافت قدیمی شهر با گذرها و معابر تنگ و باریک آن، دلیل مهمی برای این انتخاب بوده است. مجلس در زمان تأسیس، مهم‌ترین پدیده و تحول جدید (مدرن) زمان خود بوده که منطقه بهارستان با باغ‌های مصفا و بافت اشرافی‌اش، مکان آبرومندی برای آن به شمار می‌رفته است؛ مضافاً اینکه از فاصله مناسبی تا مرکز شهر به‌ویژه محل استقرار ارک حکومتی برخوردار بوده است. سرآغاز و اساس رونق منطقه، با استقرار مجلس

۱. نک: شریفیان، احسان، کاربرد مفهوم وحدت در طراحی شهری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۷.

پیوند دارد. وجود مجلس نه تنها موجب ایجاد بافت و مبلمان شهری تازه‌ای در تهران است، بلکه با اجتماع دفتر روزنامه‌ها، احزاب، و سکونت شخصیت‌های سیاسی تأثیرگذار در آن، هویت اجتماعی جدیدی در محله ایجاد می‌شود که هنوز بازمانده کتابفروشی‌ها و ناشران و کافه‌های قدیمی، یادآور آن است. در اوایل دهه ۱۳۱۰ هـ.ش، تحولات جغرافیای شهری میدان، سمت و سویی در راستای وضعیت کنونی به خود گرفت؛ به این معنا که باغ‌های سرسبز با سرعتی آزاردهنده، تخریب و تکه‌تکه شدند و جای خود را به ساختمان‌های اداری مانند وزارت فرهنگ و سازمان برنامه و... دادند. یا در وضعیتی نابسامان‌تر، خانه‌های مسکونی و دکان‌ها ساخته شدند. بافت ناهماهنگ جنوب میدان، مثال خوبی است برای این موضوع؛ کوچه‌های تنگ و سازه‌های نه‌چندان اصولی. از بدو تشکیل مجلس تا امروز، میدان و اطراف مجلس، همواره کارکرد سیاسی خود را حفظ کرده است. ابتدای خیابان مجاهدین اسلام از سمت خیابان ابن سینا که ساختمان نمایندگان مجلس در آن قرار دارد، گاه و بی‌گاه، محل تجمع مردم برای احقاق خواسته‌های قانونی ایشان است. در گذشته‌ای دورتر، کارکرد سیاسی مجلس، از این هم بیشتر بود؛ چه بسا رویدادهای مهمی مانند ترورهای سیاسی و میتینگ‌ها و... سرنوشت ایرانیان را تا اندازه زیادی تحت تأثیر قرار داد؛ ویژگی مهمی که درخصوص این موقعیت جغرافیایی نباید از نظر دور داشت.

کتابنامه

- آقایوسف کردستانی، آمنه، طرح مرمت و باززنده‌سازی عمارت دوره پهلوی کوچک نظامیه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد تهران، ۱۳۷۵.
- انوار، سیدعبدالله، «باغ سردار»، در: کتاب تهران (تهران: نشر روشنگران، ۱۳۷۰).
- _____، کتاب تهران (تهران: انتشارات روشنگران، ۱۳۷۲، جلد چهارم).
- باستانی‌راد، حسن، بهارستان در تاریخ (تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰).
- بلاغی، حجت، گزیده تاریخ تهران (تهران: مازیار، ۱۳۸۶).
- پارسی، فرامرز، «بهارستان»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی (تهران: بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳).
- پیروفر، ابراهیم، طراحی بخشی از قطب فرهنگی - اجتماعی تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
- تکمیل همایون، ناصر، تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران - دارالخلافه ناصری (تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۹).
- جهانگیر میرزا، تاریخ نو؛ شامل حوادث دوره قاجاریه (از سال ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷) به اهتمام عباس اقبال آشتیانی (تهران: دنیای کتاب، ۱۳۹۰).
- ربیعی، طراحی و ساماندهی منظر میدان بهارستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد، سال ۱۳۸۹.
- شریفیان، احسان، کاربرد مفهوم وحدت در طراحی شهری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۷.
- شهری، جعفر، تاریخ اجتماعی تهران قدیم (تهران: خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۶۹).
- قهاری؛ علیرضا، تحلیل میزان وحدت مؤلفه کالبد و عملکرد در میدان بهارستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت معلّم، ۱۳۸۹.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱).
- کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران (تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۴).
- مساجد دیرینه سال تهران، زیر نظر حسن حبیبی (تهران: بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۷).
- مشکوئی، نصرالله، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران (تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۴۹).
- مطرقی، زیبا، خانه ملت، دانشگاه آزاد تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۷۸.
- معمودی، محسن، جغرافیای تاریخی تهران (تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱).
- مهندسان مشاور باوند، طرح مرمت و بازسازی مجلس شورای ملی سابق، ج ۱ (تهران: بی‌نا، ۱۳۷۴).
- نوربخش، مسعود، تهران به روایت تاریخ، ج ۱: تهران از عهد باستان تا عصر ناصری (تهران: علم، ۱۳۸۱).
- وزیری کرمانی، احمدخان، تاریخ کرمان، تصحیح و تحشیة محمدابراهیم باستانی‌پاریزی (تهران: علمی، ۱۳۷۰).
- وهاب‌زاده، نغمه، سیمای کالبد پایدار شهر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۸۴.

اسناد و مطبوعات

آرشیو اسناد مجلس شورای اسلامی.

آرشیو سازمان نقشه‌برداری کشور.

آزرم‌سا، مهین‌دخت، «خانه‌های پُراهمیت تهران در عصر مشروطه»، تاریخ معاصر ایران، ش: ۱۰، تابستان ۱۳۷۸؛ ص ۳۷.

اریکه ایرانیان، ماهنامه تخصصی معماری داخلی، شماره نخست، زمستان ۱۳۸۴.

افتخاری، محمود، «آشنایی با موزه هنرهای ملی ایران»، رشد آموزش هنر، ش: ۴، سال ۱۳۸۴؛ ص ۴۱۴.

افراسیابی، هما، «مجلس و منشورات آن»، پیام بهارستان، دوره دوم، ش: ۳، بهار ۱۳۸۸؛ صص ۲۳-۵۶.

بورس، ش: ۱، شهریور ۱۳۴۲؛ صص ۹۱-۱۰.

تیموری، ابراهیم، «چهارراه سرچشمه تهران»، بخارا، ش: ۷۶، شهریور ۱۳۸۹؛ صص ۱۵۸-۱۳۲.

خوبی، عباس، «کتابخانه مجلس شورای ملی»، دانش، ش: ۱ فروردین ۱۳۲۸؛ صص ۲۷-۲۵.

ذکایی، عبدالرضا، «مجلس آینده در محل گذشته»، ماهنامه ساخت و ساز، ش: یک، اسفند ۱۳۷۸؛ صص ۳۴-۲۹.

روزنامه شرق، گفت‌وگو با عبدالرضا ذکایی (۹۲/۳/۱) ش: ۱۷۳۹؛ ص ۹.

سالنامه پارس، سال ۱۳۰۷؛ صص ۳۳-۳۴.

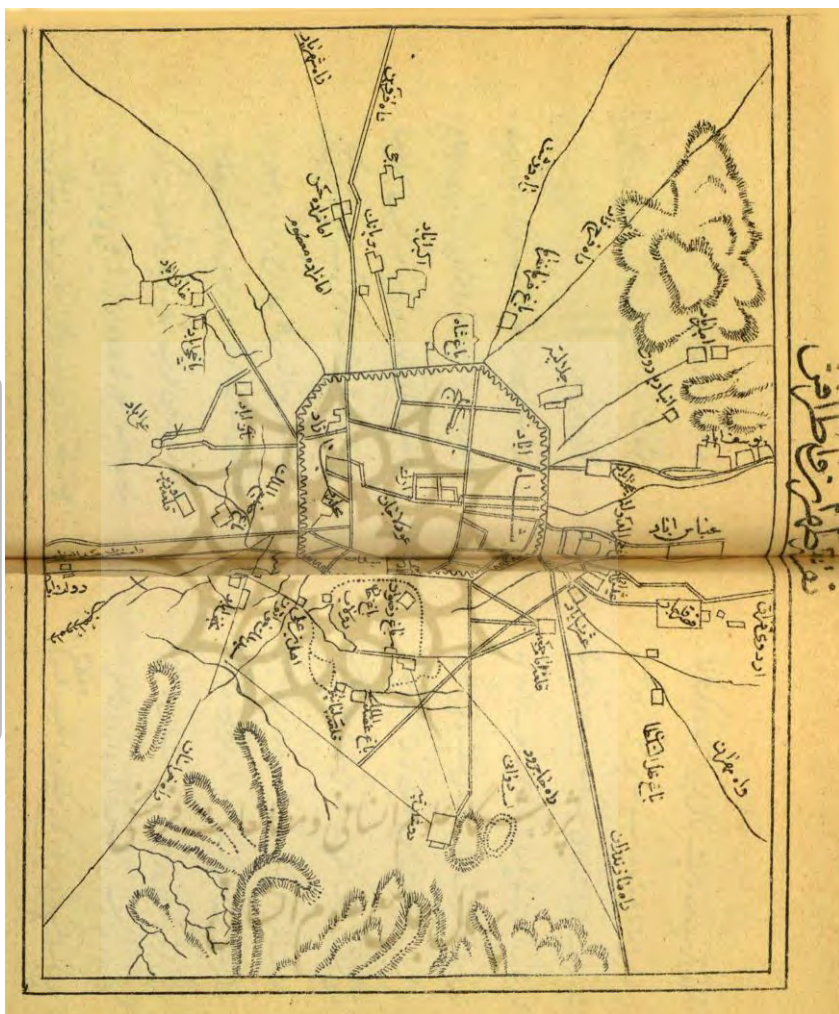
سعادت نوری، حسین، «محمدحسن خان ایروانی یا باباخان سردار»، وحید، ش: ۳۷، دی ۱۳۴۵؛ ص ۴۶.
«سیر تحول بانکداری در ایران»، بانک و اقتصاد، ش: ۱۴، بهمن ۱۳۷۹؛ صص ۵۷-۵۸.
شیروئی، کیوان، «نحوه تصرف بهارستان توسط مجلس شورای اسلامی»، پیام بهارستان، دوره دوم، ش: ۵، پاییز ۱۳۸۸؛ صص ۳۰۲-۳۲۳.

_____، «نخستین صاحبان و معماران باغ و عمارت بهارستان»، پیام بهارستان، ش: ۱ و ۲، سال ۱۳۸۷؛ ص ۵۵۳.
قبادیان، وحید و محمود رضایی، «نخستین میدان مدرن شهر تهران؛ بررسی دگردیسی تاریخی - فضایی میدان‌های کهن تهران تا دوره مدرن»، پژوهش‌های جغرافیایی انسانی، دوره ۴۵، ش: ۴، زمستان ۱۳۹۲؛ ص ۱۸۴.
گزارش اداره کل میراث فرهنگی استان تهران درباره مسجد فخرالدوله، تابستان ۱۳۷۸؛ معاونت حفظ و احیاء.
گزارش میراث فرهنگی درباره عمارت مسعودیه، شماره ثبت ۲۱۹۰ (مورخ ۷۷/۹/۱۶).
گزارش میراث فرهنگی درباره موزه هنرهای ملی (باغ نگارستان)، به شماره ثبت ۱۷۳۲ (مورخ ۶۹/۱۱/۲۸).
مدرسی چهاردهی، نورالدین، «سلاسل تصوف ایران»، وحید، ش: ۱۱۴، خرداد ۱۳۵۲؛ ص ۲۵۸.
نظریان، داوود، «کتابخانه مجلس و تأسیس کتابخانه تابعی دیگر»، پیام بهارستان، دوره دوم، ش: ۳، بهار ۱۳۸۸؛ صص ۹۸۲-۹۷۶.

منابع شفاهی

- انوری، محرم (کاسب/ مدت سکونت: ۴۵ سال).
- تهامی، داریوش (کاسب/ مدت سکونت: ۷۰ سال).
- حسینی، منصور (کاسب/ مدت سکونت: ۴۴ سال).
- زندى، مهدى (کاسب/ مدت سکونت: ۵۲ سال).

نقشه تهران و اطراف مربوط به سال ۱۲۲۵ هـ.ق.